

# DIALEK PASIR RAJA: CIRI FONOLOGI DAN PENGELOMPOKAN

*(Pasir Raja Dialect: Phonological Features and Classification)*

Mohd Tarmizi Hasrah  
h.tarmizi@uum.edu.my

Pusat Pengajian Bahasa, Tamadun dan Falsafah,  
Kolej Sastera dan Sains, Universiti Utara Malaysia.

Terbit dalam talian (*published online*): 4 Disember 2020

Sila rujuk: Mohd Tarmizi Hasrah. (2020). Dialek Pasir Raja: Ciri Fonologi dan Pengelompokan. *Jurnal Bahasa*, 20(2), 173–202.

## Abstrak

Artikel ini membincangkan dialek Melayu yang dituturkan di Mukim Pasir Raja. Dari perspektif linguistik rakyat, dialek di kawasan ini dipersepsikan sebagai berbeza dengan dialek Melayu Terengganu di kawasan kuala dan pesisir pantai. Perbezaan yang dipersepsikan wujud ini, jika dicerap menurut sudut pandang dialektologi diakronik menimbulkan persoalan yang perlu ditangani, iaitu: (i) ciri fonologi dialek di Pasir Raja yang menjadikannya berbeza dengan dialek Melayu lain dan (ii) hubungannya dengan dialek-dialek berkenaan. Bagi menjawab persoalan ini, aktiviti yang dilaksanakan adalah dengan mengumpul lebih 600 item daftar kata dan rakaman perbualan sebagai korpus data. Berasaskan pendekatan dialektologi diakronik, artikel ini memerikan beberapa ciri fonologi, dan membandingkannya dengan bahasa Malayik purba. Ciri fonologi dialek Pasir Raja turut dibandingkan dengan dialek di kawasan kuala dan pesisir pantai termasuk beberapa dialek Melayu lain. Perbandingan fonologi adalah bagi tujuan pengelompokan. Beberapa ciri fonologi dialek Pasir Raja menunjukkan dialek ini masih lagi terangkum di bawah cabang dialek Melayu hulu Semenanjung Timur. Selain fakta linguistik, hubungan yang akrab ini dapat juga dijelaskan menerusi bukti sejarah dan sosiologi. Implikasi penemuan artikel ini yang penting ialah adanya dialek baharu dalam cabang dialek Semenanjung Timur.

Kata kunci: Dialektologi, dialek hulu Semenanjung Timur, bahasa Malayik purba, inovasi dan retensi, pengelompokan

**Abstract**

*This paper discusses the spoken Malay dialect in the Pasir Raja subdistrict. From the perspective of folk linguistics, this dialect is deemed distinctive from the general Terengganu dialect. This thus raises a few issues that need to be addressed, namely (i) the phonological features that render the dialect different from other Malay dialects, and (ii) the relationship between this dialect and the other dialects in the eastern region of Peninsular Malaysia. To address these issues, the present study collected and recorded more than 600 words and conversations in the Pasir Raja dialect as its corpus. Based on the diachronic dialectology approach, this study describes some phonological features of the dialect and compares them with the features of Proto-Malayic and several other Malay dialects. This comparison was made for classification purposes. A number of phonological features discovered in the Pasir Raja dialect suggest the dialect is to be included as a branch of the Malay dialects of the interior on the eastern part of the Peninsula. Apart from the linguistic evidence, the close connection between the dialects is also proven by historical and sociological evidence. The significance of this study is the discovery of the existence of another Malay dialect in the east of the Peninsula.*

*Keywords: Dialectology, Proto-Malayic, interior eastern dialects of the Malay Peninsula, innovation and retention, classification*

**PENDAHULUAN**

Dokumentasi dialek Melayu di Semenanjung masih agak langka. Buktinya, hingga kini maklumat sistematik tentang dialek di daerah Baling umpamanya masih belum ada. Begitu juga dengan dialek Pahang di Kampung Aur, Rompin, yang dikhabarkan berbeza dengan dialek Pahang am dan dialek Terengganu. Dialek Negeri Sembilan pun demikian juga kerana sehingga kini belum ada daftar kata lengkap diterbitkan. Dialek Pasir Raja juga tidak terkecuali. Walaupun dipersepsikan mempunyai kelainan tersendiri, namun dialek ini masih belum dikaji, apatah lagi diterbitkan daftar kata dan transkripsi sejarah lisan dan perbualan. Artikel ini bertujuan untuk meneliti dialek Pasir Raja. Dua isu yang cuba

ditangani ialah (i) ciri fonologi dan (ii) hubungannya dengan dialek di timur Semenanjung Malaysia.

## **LATAR SOSIOSEJARAH DAN LINGUISTIK DI PASIR RAJA**

Nama Pasir Raja berasal dari kawasan berpasir di tengah Sungai Dungun. Menurut kisah penduduk setempat, pulau itu menjadi tempat perkhemahan Sultan Terengganu apabila mudik ke hulu untuk “berikan di Bumbung Raja”. Pada masa dahulu Bumbung Raja merupakan kawasan berbatu dan dilitupi semak berkayu yang menjadi habitat ikan.

Berjarak kurang lebih 70 kilometer dari Kuala Dungun, Pasir Raja merupakan kawasan paling hulu di lembangan Sungai Dungun. Di hulunya ialah kawasan berbukit yang menjadi sempadan Terengganu-Pahang. Sebelum ada jalan berturap, sungai merupakan laluan utama penduduk ke kuala untuk bersekolah dan melakukan urusan rasmi di pejabat kerajaan. Menurut informan, dahulu mereka bukan sahaja menghilir ke Kuala Dungun, tetapi turut memudiki Sungai Dungun sebelum bertukar arah, memasuki hutan, naik dan turun bukit, bermalam di Lata Keling, menghilir sungai pula, untuk tiba di Mat Daling di Hulu Tembeling. Di kampung ini terdapat ramai penduduk yang mempunyai pertalian darah dengan penduduk Pasir Raja.

Perjalanan dua arah ini sangat menarik untuk difikirkan. Tentu tidak hairan jika mereka menghilir Sungai Dungun ke kuala. Sebabnya, di kuala terdapat segala kemudahan: pejabat kerajaan, sekolah, kedai yang menjual barangan keperluan harian. Kesanggupan meredah hutan untuk ke Hulu Tembeling itu pasti sedikit aneh. Mengapa menyusahkan diri jika ada pilihan yang mudah?

“Kalau ke hilir, kita memerlukan modal yang banyak”, demikian menurut seorang informan. “Kalau ke Hulu Tembeling,” beliau meneruskan, “kita bawa sepuluh ringgit pun sudah cukup. Sebabnya, di sana ramai saudara mara. Tidur sahaja di rumah mereka, tidak perlu membayar sewa. Jika ada masa, cari ikan di Sungai Tembeling. Buat salai. Selepas itu, jual di pasar pada hari Jumaat.”

Frasa “mempunyai saudara mara” sangat penting, dan ini membawa kepada pertanyaan asal usul Pasir Raja: siapakah yang membuka Pasir Raja; atau, siapakah penduduk asalnya?

Pada abad ke-19 dan awal abad ke-20, di Pahang, para pejuangnya sedang hebat bertempur dengan British (Buyong, 1972). Lembangan

Sungai Pahang ialah medannya: dari Sungai Lipis, masuk ke Sungai Jelai, kemudian Sungai Pahang, sebelum ke Sungai Tembeling. Sungai terakhir ini dijadikan medan pertahanan kerana memiliki jeram deras dan dalam. Pihak British terus sahaja mara menjejaki mereka. Perencanaan dibuat, dan mereka perlu mencari tempat persembunyian bagi merangka tindakan. Sungai Tembeling dimudiki, kemudian mereka naik ke darat meredah hutan dan bukit, akhirnya tiba di Pasir Raja.

Adakah mereka yang membuka Pasir Raja? Jawapannya tentulah tidak kerana semasa mereka tiba Pasir Raja sudah ada penduduk. Maksudnya, para penghijrah tersebut hanya bergabung dengan penduduk asal bagi membentuk populasi Pasir Raja. Penggabungan populasi penduduk perlu dicerap menggunakan lensa kontak dialek (Dodsworth, 2017). Yang berhijrah ialah penutur dialek Pahang, termasuk penutur dialek Hulu Tembeling dan penutur dialek Terengganu pesisir. Yang menerima penghijrah ialah penutur dialek Pasir Raja. Maka, dialek ini pun berkontak.

Kontak dialek membayangkan panorama linguistik yang menarik. Persepsi yang ada pada penduduk di Kuala Dungun adalah dengan mengatakan dialek yang dituturkan oleh orang Pasir Raja sebagai sukar difahami. Maklumlah, dialek hulu, dan orang yang tinggal kawasan sebegini memang terkenal dengan hal pelik, berbeza dengan orang pekan dan bandar. Jadi, bagi memudahkan percakapan, maka muncullah proses akomodasi, yakni suatu usaha melenturkan pertuturan bagi menurut gaya pertuturan yang lebih berprestij.

Akomodasi pertuturan dalam dialek Melayu di Semenanjung memang sudah lama disedari. Ismail (1973) menyebut mengenai kompleksiti dialek di Raub yang sangat bercampur (*highly mixed*). Hal ini boleh difahami dengan huraian bahawa terdapat pelbagai dialek di Raub: ada dialek Pahang dan dialek Melayu yang berasal dari Indonesia (dialek Rawa) di Kampung Durian Sebatang dan sekitar Hulu Dong dan Kuala Dong. Walaupun berbeza, apabila bercakap, mereka menggunakan dialek Pahang am. Asmah (1985) juga ada membayangkan keadaan yang sama di Kuala Lipis. Menurutny, disebabkan Kuala Lipis terkenal dengan kegiatan perlombongan emas, maka daerah ini telah menarik orang daripada pelbagai latar dialek, dan apabila bercakap, dialek Pahang digunakan sebagai wahana.

Selain Ismail dan Asmah, Collins (2016) turut mendokumentasikannya. Pertama, wahana yang digunakan oleh penutur dialek Hulu Tembeling apabila bercakap dengan orang luar. Menurut Collins, dalam keadaan ini, penutur dialek hulu tersebut melenturkan ciri dialek dan menyesuaikan

dengan dialek Pahang am. Keadaan yang sama berlaku di Muar, yakni apabila orang Muar bercakap dengan orang di hilir banyak ciri khas dialek mereka disembunyikan dan digantikan dengan ciri dialek yang am.

Dalam konteks linguistik di Terengganu, sistem linguistik majoriti dan berprestij ialah dialek Terengganu. Maka, inilah yang menjadi asas kepada akomodasi pertuturan warga negeri Terengganu. Pasir Raja juga tidak terkecuali. Maksudnya, apabila orang Pasir Raja bercakap dengan orang Kuala Dungun, maka ciri khas dialek Pasir Raja dilenturkan, dan ciri dialek Terengganu diserapkan.

Kewujudan akomodasi pertuturan ternyata memberikan kesan kepada dialek Pasir Raja. Buktinya, para informan yang ditemu bual menunjukkan ketidakconsistenan dalam beberapa ciri. Umpamanya, ada informan mengubah vokal bahasa Malayik Purba (MP) \*a di akhir kata kepada [ɛ]. Perubahan seperti ini kedengaran di Kampung Jongok Batu. Akan tetapi, di Pasir Raja, terdapat informan yang mengubah vokal MP \*a kepada [ə].

Vokal [ɛ] dianggap lebih asli milik kawasan hulu kerana informan yang menuturkannya memenuhi syarat penentuan informan. Perubahan kepada [ə] ialah ciri dialek Terengganu am kerana informannya memiliki taraf pendidikan yang agak tinggi serta banyak melakukan kerja di luar. Semakan dengan informan utama menunjukkan [ɛ] adalah lebih tepat milik dialek hulu kerana menurutnya “orang-orang dulu memang menyebut [ɛ].”

Menghubungkan gejala akomodasi pertuturan masyarakat hulu dengan masyarakat hilir membayangkan kedua-dua kawasan ini memiliki ciri linguistik yang khas dan berbeza. Hal ini bukan lagi sekadar andaian, tetapi telah menjadi fakta dialek di Semenanjung, bahkan di seluruh dunia; lihat Collins (1983a, 1998), Mohd Tarmizi *et al.* (2014) dan Mohd Tarmizi (2018a, 2018b, 2018c) untuk di Semenanjung; Anderbeck (2005) di Palembang; Andersen (1989) di Eropah; selain tinjauan umum dalam Trudgill (2011).

Bagaimanakah dengan Pasir Raja? Dialek yang dituturkan di Pasir Raja sememangnya terdapat perbezaan dengan dialek Terengganu. Inilah persepsi masyarakat awam. Akan tetapi, ciri yang membezakan kedua-duanya dan sumber inovasinya ialah yang menjadi persoalan. Hal ini yang akan ditangani dalam artikel ini.

Terdapat dua sebab yang mewujudkan persepsi mengenai perbezaan dialek Pasir Raja dengan dialek di hilir. Pertama, kecenderungan untuk mengumpukkan dialek mengikut nama negeri, yang lama dahulu telah menerima kritikan tajam daripada Collins (1993, 2016). Maka, jika ditemui

dialek baharu dalam sesebuah negeri, dialek berkenaan dikelompokkan sebagai subdialek. Kedua, belum ada deskripsi dialek di Pasir Raja walaupun kelainannya disebut-sebut. Collins (1983a) hanya melaporkan terdapat usaha pengumpulan pantun yang khabarnya mengandungi deretan leksikal khas. Selainnya, hanyalah maklumat tentang Hulu Terengganu umpamanya Brown (1935), Collins & Naseh (1981), Collins (1983a), Asmah (1985) dan Mohd Tarmizi (2018a, 2018b). Kajian ini sepakat tentang satu fakta, yakni dialek di Hulu Terengganu mengandungi kelainan fonologi dan morfosintaksis yang membolehkannya dikelompokkan di bawah cabang tersendiri. Menurut Collins (1983a, p. 65):

Bersabit dengan penelitian ini, amat ketara bahawa kawasan-kawasan lain di sekitar Ulu Terengganu perlu ditinjau. Malah lebih daripada itu, huraian deskriptif tentang ragam bahasa di wilayah itu wajib dilakukan. Kajian yang dibayangkan di sini bukan sahaja melibatkan dialek Melayu di Pantai Terengganu tetapi juga daerah pedalaman lain dalam sistem perairan lain, umpamanya Ulu Nerus, Ulu Dungun, Ulu Kemaman dan Ulu Besut.

Collins menyebut “Ulu Dungun” yang perlu dikaji dan dibuat “huraian deskriptif” kerana berkemungkinan memiliki gejala linguistik yang penting ke arah penyelesaian masalah historis dialek Melayu. Collins menulis tentangnya pada tahun 1983, malangnya tidak bersambut sehingga ke hari ini. Jadi, kemungkinan yang dibayangkan masih belum ditangani, dan hal ini membuatkan gejala linguistik di Pasir Raja masih kabur.

Kekaburan menjadi daya tarik untuk mendokumentasikannya. Dokumentasi dan analisis deskriptif penting untuk dua tujuan, iaitu untuk menghuraikan proses pembentukan gejala linguistik yang akhirnya membolehkan pengelompokan dilakukan. Kedua-duanya dibentangkan dalam artikel ini bagi melakarkan fakta bahawa dialek Pasir Raja boleh diklasifikasikan sebagai dialek tersendiri, selain perlu dipertimbangkan bagi menyelesaikan masalah sinkronik dan diakronik dialek Melayu.

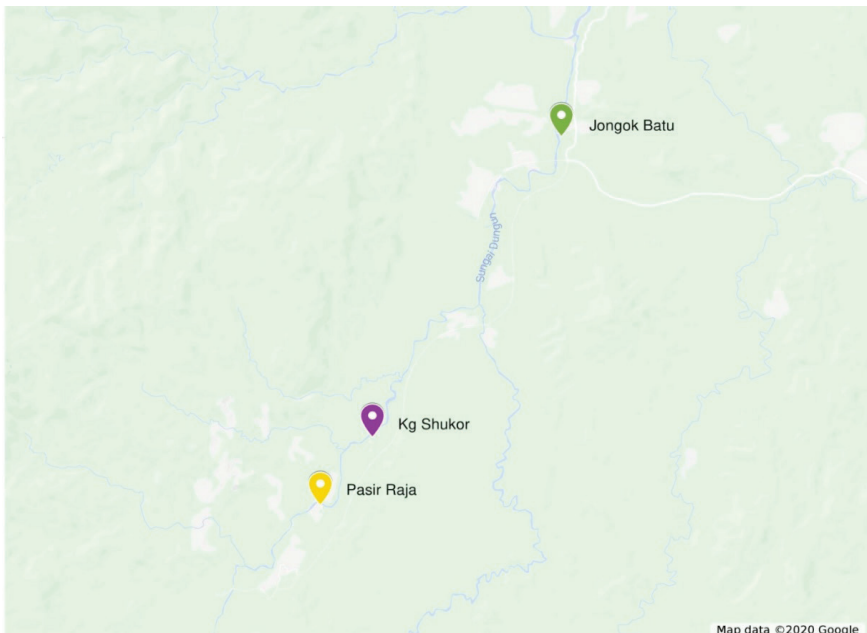
## **METODOLOGI KAJIAN**

Data dialek Pasir Raja dikumpulkan menerusi tiga kunjungan ke lapangan pada Ogos dan Oktober 2019 dan Januari 2020. Kunjungan ini melibatkan tiga kampung, iaitu Pasir Raja, Shukor dan Jongok Batu; lihat peta dalam Rajah 1. Dua jenis data yang dikumpulkan menggunakan kaedah temu

bual langsung/tak langsung (640 item daftar kata) dan rakaman perbualan (4 jam 30 minit). Setiap kampung diwakili dua informan, maka jumlah keseluruhan informan ialah enam orang. Maklumat yang diperoleh daripada semua informan disaring dengan seorang informan utama.

Terdapat tiga tahap proses untuk mendapatkan data yang sah. Pertama, pertanyaan item demi item daftar kata kepada informan utama. Kedua, rakaman perbualan alamiah terhadap informan lain. Informan utama berperanan sebagai pemula dan pelayan perbualan. Leksikal yang sama dengan item daftar kata dikeluarkan, dan dilakukan perbandingan transkripsi. Ketiga, informan utama dirujuk bagi menentukan penyebutan yang lebih tepat.

Dari segi analisis pula, artikel ini menerapkan pendekatan dialektologi diakronik (Mahsun, 1995). Yang ditekankan oleh pendekatan ini ialah penentuan ciri khas melalui (i) perbandingan diakronik bagi mengenal pasti inovasi dan retensi, dan (ii) perbandingan sinkronik antara dialek semasa. Perbandingan diakronik dan sinkronik adalah untuk membolehkan pengelompokan.



**Rajah 1** Peta kawasan kajian.

## CIRI FONOLOGI DIALEK PASIR RAJA

Beberapa ciri fonologi dialek Pasir Raja yang melibatkan vokal, konsonan dan diftong dibincangkan dalam bahagian ini. Penentuan ciri fonologi ini dilakukan berdasarkan inovasi dan/atau retensi segmen-segmen bunyi yang dikesan menerusi kedua-dua tahap perbandingan diakronik dan sinkronik.

### Pengekalan Vokal Tinggi Suku Praakhir

Dialek Pasir Raja mengekalkan vokal tinggi MP pada posisi suku kata praakhir. Ertinya, pada posisi ini, MP \*i dan MP \*u muncul sebagai [i] dan [u]. Contohnya:

[idɔŋ] “hidung”

[ikan] “ikan”

[ile] “hilir”

[kiyi] “kiri”

[n:ikəh] “bernikah”

[uɣaʔ] “urat”

[utaŋ] “hutan”

[udaŋ] “udang”

[yusoʔ] “rusuk”

[pukaʔ] “pukat”

[yumeŋ] “rumah”

Pengekalan \*i dan \*u pada posisi ini sebenarnya tidaklah mengejutkan kerana masih mengekalkan ciri yang terdapat dalam dialek Melayu di bahagian timur Semenanjung. Ciri ini turut sejajar dengan dialek Melayu cabang Semenanjung Selatan dan cabang Semenanjung Utara; lihat Asmah (1985) dan Collins (1996) untuk contoh yang spesifik bagi kedua-dua cabang ini. Antara contoh yang melibatkan dialek cabang Semenanjung Timur ialah:

(i) Dialek Kelantan varian Pasir Mas (Ajid, 1985) dan di Kampung Gaal, Pasir Puteh (Mohd Tarmizi, 2018c)



[idoŋ] “hidung”  
[kiyi] “kiri”  
[ike] “ikan”  
[uɣaʔ] “urat”  
[ute] “hutan”  
[ule] “ulam”

(ii) Dialek Patani varian Kampung Bangpu (Ruslan, 2011)

[ʔisaʔ] “hisap”  
[tiŋo] “telinga”  
[tino] “perempuan/betina”  
[ʔubon] “hubung”  
[cuwiʔ] “cuit”  
[tumoʔ] “tumbok”

(iii) Dialek Hulu Pahang varian Hulu Kechau (Mohd Tarmizi, *et al.*, 2014; Mohd Tarmizi, 2018a)

[ido:] “hidung”  
[kiyi] “kiri”  
[ike] “ikan”  
[uɣæʔ] “urat”  
[ute] “hutan”  
[ujo:] “hujung”

Jika pengekal vokal tinggi MP berdasarkan contoh yang diberikan merupakan gejala agak umum dialek Melayu, tetapi pengekalannya dalam contoh di bawah merupakan gejala khas di Mukim Pasir Raja.

[tiŋoʔ] “tengok”  
[timbeʔ] “tembak”  
[dime] “kata ganti nama diri orang kedua mufrad”  
[k:ileh] “berkelah”  
[iko] “ekor”

[ika] “ukuran: ekar”  
[kuto] “kotor”  
[uteʔ] “otak”  
[uʔaŋ] “orang”  
[umbeʔ] “ombak”  
[muleʔ] “molek”  
[putoŋ] “potong”  
[ʔutaŋ] “rotan”  
[gubeʔ] “penggobek sirih”

Dalam contoh ini, \*i dan \*u masih kekal sebagai [i] dan [u], tetapi muncul sebagai [e/ɛ] dan [o/ɔ] dalam kebanyakan dialek Melayu. Hal ini bermaksud dialek Pasir Raja tidak mengalami pemecahan fonemik, yakni perubahan MP \*i > [i] dan [e] dan MP \*u > [u] dan [o] (Asmah, 1977, 1985, 1995). Pengekalan \*i dan \*u di Mukim Pasir Raja sejajar dengan beberapa dialek hulu bahagian timur Semenanjung. Umpamanya dialek Hulu Terengganu. Menurut Collins (1983a), dialek ini turut memperlihatkan pengekalannya \*i dan \*u kepada [i] dan [u] yang ditafsirkan sebagai retensi. Pengekalan vokal tinggi MP di Hulu Dungun juga harus dianggap sedemikian.

Mengapakah vokal tinggi MP diretensikan di Pasir Raja, dan dalam dialek Hulu Terengganu, dialek Hulu Tembeling dan dialek Hulu Kelantan, sedangkan tidak demikian gejalanya dalam dialek di kawasan hilir?

Menurut Mohd Tarmizi (2018a), pradialek yang menjadi perantara MP dengan dialek-dialek semasa di timur Semenanjung masih meretensikan vokal tinggi MP. Vokal ini turut kekal dalam beberapa dialek dan berubah dalam dialek lain. Prosesnya adalah pada peringkat awal, retensi vokal tinggi MP muncul dalam semua dialek cabang Semenanjung Timur. Kemudian, beberapa dialek, khususnya dialek di hilir dan pesisir pantai, mengalami inovasi pemecahan fonemik seperti yang diduga oleh Asmah (1977, 1985, 1995); manakala beberapa dialek lain, khususnya dialek-dialek di bahagian hulu mengekalkan \*i dan \*u.

Inovasi pemecahan fonemik dalam dialek hilir dan pesisir pantai terjadi disebabkan kontak. Intensiti kontak lebih tinggi di kawasan ini kerana peranannya sebagai tempat pembentukan kerajaan dan kegiatan perekonomian (Miksic, 1978). Retensi di Pasir Raja, dan di kawasan hulu lain, disebabkan dua faktor. Pertama, intensiti kontak yang rendah

disebabkan masalah perhubungan. Umum mengetahui bahawa kawasan hulu terletak di kawasan terpencil dan pedalaman. Pasir Raja juga sedemikian. Jalan berturap yang menghubungkan Pasir Raja dengan kawasan hilir dibina agak lewat. Pada tahun 1970-an sungai masih menjadi laluan utama bagi penduduk Mukim Pasir Raja. Hanya pada 1980-an dan 1990-an barulah jalan berturap dibina. Kekangan ini membataskan kontak dengan masyarakat luar, justeru mengekang inovasi linguistik. Faktor pertama menatijahkan faktor kedua, yakni kekangan perhubungan menghasilkan keadaan masyarakat yang kecil jumlah anggota, tetapi kondisinya lebih stabil. Jumlah anggota yang kecil dan kestabilan yang dimiliki menyebabkan para anggotanya boleh saling mengenal, maka mereka berupaya membina rangkaian sosial yang kompleks sebagai tanda keakraban. Rangkaian sosial yang akrab dan kompleks membolehkan mereka mengekang sebarang inovasi pertuturan (Trudgill, 2011).

### Perubahan MP \*a Suku Akhir

Dalam artikel awal mengenai \*a dalam dialek Pasir Raja, Mohd Tarmizi (2019b) menyatakan data yang terkumpul di kawasan kajian menunjukkan realisasi \*a kepada tiga vokal yang sejajar, iaitu [ɛ], [e] dan [ə]. Sebagai contoh:

[pəhɛ] ~ [pəhe] ~ [pəhə] “paha”  
 [dadɛ] ~ [dade] ~ [dadə] “dada”  
 [mukɛ] ~ [muke] ~ [mukə] “muka”  
 [sukɛ] ~ [suke] ~ [sukə] “suka”  
 [baʔpɛ] ~ [baʔpe] ~ [baʔpə] “apa, kenapa”

Maklumat yang ada ketika artikel tersebut ditulis tidak membenarkan kesimpulan tuntas diambil melainkan sekadar menyatakan realisasi [ə] mungkin disebabkan kontak dengan dialek Terangganu. Hal ini kerana dialek tersebut memperlihatkan perubahan sedemikian. Varian Beladau Selat umpamanya memiliki contoh seperti [mukə] “muka”, [p:alə] “kepala”, [sukə] “suka” dan [baʔpə] “kenapa” (Mohd Tarmizi, t.t.).

Yang perlu ditekankan untuk kajian lapangan selanjutnya (yang dilakukan pada pertengahan November 2019 dan Januari 2020) adalah dengan melihat dengan cermat realisasi vokal [ɛ] dan [e]. Jika realisasi [ɛ] sah dianggap sebagai ciri dialek Pasir Raja, maka dialek ini masih

lagi berada dalam rangkaian dialek Melayu hulu di timur Semenanjung. Namun begitu, jika realisasinya ialah [ə], maka dialek di Hulu Dungun sudah menunjukkan inovasi yang serupa dengan dialek di hilir.

Inilah tanggapan dan kesimpulan pengkaji ketika menganalisis data yang terkumpul sewaktu fasa pertama kajian lapangan. Setelah mengumpulkan lebih banyak data, ternyata tafsiran tersebut tidak tepat. Yang sebenarnya ialah \*a menjadi [ɛ] pada posisi suku kata akhir. Contoh yang menunjukkan perubahan ini antaranya [mukɛ] “muka”, [dade] “dada”, [buŋɛ] “bunga” [təlɪŋɛ] ~ [l:ɪŋɛ] “telinga”, [nawɛ] “nyawa”, [lime] “lima” dan [mudɛ] “muda”.

Pemilihan [ɛ] ini dibuat atas pertimbangan berikut. Seorang informan di Pasir Raja dan seorang di Shukor memperlihatkan *schwa* sebagai realisasi \*a. Akan tetapi, informan lain di Pasir Raja dan informan di Jongok Batu pula menuturkan [ɛ]. Informan ini lebih tua daripada informan yang mengujarkan bunyi *schwa*. Semakan yang dibuat terhadap informan utama pula memperoleh jawapan seperti ini: “dulu memang orang cakap begitu. Orang-orang tua memang macam itu.” Frasa “cakap begitu” merujuk penyebutan bunyi [ɛ] di akhir kata yang sepadan dengan penyebutan *schwa* di kuala. Maka, artikel ini berpendapat realisasi [ɛ] lebih tulen Pasir Raja. Realisasi [ə] yang tersebar agak meluas juga muncul disebabkan akomodasi pertuturan akibat kontak dengan masyarakat kuala, dan kemahuan psikologi penduduk Pasir Raja untuk mempertegas identiti mereka sebagai orang Terengganu (Le Page & Tabouret-Keller, 1985).

Realisasi \*a kepada [ɛ] pada posisi akhir menunjukkan dialek Pasir Raja masih dekat dengan dialek Hulu Terengganu. Kesimpulan ini diambil kerana banyak varian di Hulu Terengganu, umpamanya di Kampung Dusun dan Kampung Buluh, memiliki inovasi yang serupa. Sebagai contoh, data yang dikumpulkan di Kampung Dusun, iaitu [baʔpɛ] “kenapa”, [ɣəŋɛ] “harga”, [p:alɛ] “kepala”, [mukɛ] “muka”, [sapɛ] “siapa”, [dime] “kata ganti nama diri orang kedua mufrad”, [rəŋɛ] “harga”.

### **Realisasi Vokal Sebelum Konsonan**

Subbahagian ini membincangkan vokal di suku kata akhir. Hanya tiga vokal yang terlibat, iaitu \*a, \*i dan \*u. Vokal *schwa* tidak dibincangkan kerana penyebarannya terbatas pada posisi suku kata praakhir. Terdapat beberapa realisasi vokal \*a, \*i dan \*u yang hadir sebelum konsonan nasal, hentian, geseran dan sisian.

## Vokal MP \*a

(i) Vokal \*a sebelum konsonan nasal dikekalkan sebagai [a]. Contoh: [kuʔaŋ] “kurang”, [uʔaŋ] “orang”, [ʒamaŋ] “zaman”, [utaŋ] “hutan”, [malaŋ] “malam”, [macaŋ] “macam/seperti/serupa”.

(ii) Vokal \*a sebelum konsonan hentian direalisasikan kepada [ɐ] dan [a], bergantung pada jenis konsonan hentian. Jika konsonan hentian koronal, iaitu \*t, maka \*a kekal sebagai [a]; jika konsonan hentian bukan koronal, iaitu \*k, maka \*a menjadi [ɐ]. Contoh: [ləkaʔ] “lekat”, [ɣuyaʔ] “cakap/khabar/kata”, [iŋaʔ] “ingat”, [dɐʔ] “tak/tidak”, [nɐʔ] “nak/hendak/mahu”, [hɐʔ] “yang itu/ini”, [katɐʔ] “pukul”.

(iii) Vokal \*a sebelum konsonan geseran muncul sebagai [ɐ] dan [a], bergantung pada jenis geseran. Yakni, jika konsonan geseran koronal, iaitu \*s, maka \*a kekal sebagai [a]; jika konsonan geseran bukan koronal, iaitu \*h, \*a menjadi [ɐ]. Contoh: [malah] “malas”, [balah] “balas”, [kəʔyah] “keras”, [bəlɐh] “belah”, [tanɐh] “tanah”, [ɣumɐh] “rumah”. Sebelum geseran velar, vokal a direalisasikan sebagai [ɐ]. Contohnya [bakɐ] “bakar”, [akɐ] “akar”, [bɐsɐ] “besar”.

(iv) Vokal \*a sebelum konsonan sisian \*l kekal sebagai [a]. Sebagai contoh [ba:ta] “bantal”, [juwa] “jual”, [kapa] “kapal”, [təba] “tebal”.

## Vokal MP \*i

(i) Vokal \*i sebelum konsonan \*k, \*t dan \*p berubah menjadi [e]. Sebagai contoh [bukeʔ] “bukit”, [yakeʔ] “rakit”, [kuteʔ] “kutip”, [baleʔ] “balik”, [baeʔ] “baik”, [sakeʔ] “sakit”.

(ii) Vokal \*i sebelum konsonan geseran ɣ, \*s dan \*h direalisasikan kepada [e]. Sebagai contoh [buleh] “boleh”, [puteh] “putih”, [ləbeh] “lebih”, [aleh] “alih”, [lapeh] “lapis”, [upeh] “upis”, [bətɐh] “betis”, [bute] “butir”, [pase] “pasir” dan [ile] “hilir”.

(iii) Vokal \*i sebelum konsonan nasal \*m, \*n dan \*ŋ menjadi [e]. Contoh: [təmələŋ] “tembeling”, [kələŋ] “keling”, [cacəŋ] “cacing”, [jəyɐŋ] “jering”, [laɐŋ] “lain”, [masəŋ] “masin”, [kəpɐŋ] “keping”.

(iv) Vokal \*i sebelum konsonan sisian \*l direalisasikan sebagai [e].  
Contoh: [kate] “katil”, [bæde] “bedil”, [ka:ce] “kancil”.

#### Vokal MP \*u

(i) Vokal \*u sebelum konsonan \*k, \*p, \*t menjadi [o]. Contoh: [tumboʔ] “tumbuk”, [cucoʔ] “cucuk”, [dudoʔ] “duduk”, [tiyoʔ] “tiup”, [ikoʔ] “ikut”, [lutoʔ] “lutut”.

(ii) Vokal \*u sebelum konsonan nasal \*m, \*n, \*ŋ direalisasikan kepada [o].  
Contoh: [samboŋ] “sambung”, [taoŋ] “tahun”, [kəboŋ] “kebun”, [bəloŋ] “belum”.

(iii) Vokal \*u sebelum konsonan geseran \*s, \*h dan \*ɣ direalisasikan kepada [o] dan [o] ~ [ɔ]. Sebagai contoh [putoh] “putus”, [ɣatoh] “ratus”, [puluh] “puluh”, [a:poh] “ampuh”, [tido] “tidur”, [muto] “motor”.

(iv) Vokal \*u sebelum konsonan sisian \*l menjadi [o]. Contoh: [tu:po] “tumpul”, [ca:ko] “cangkul”.

Tiga kesimpulan dapat diambil berdasarkan maklumat yang diberikan. Pertama, perubahan \*a sebelum konsonan letupan, geseran, nasal dan sisian menyamai dialek pantai timur yang lain. Kedua, vokal \*i sebelum konsonan letupan, geseran, nasal dan sisian menunjukkan trajektori yang lebih pelbagai di sebelah timur Semenanjung. Gejala di Pasir Raja menyamai dialek Pahang, dialek Hulu Pahang dan dialek Hulu Tembeling yang menunjukkan perendahan kepada [e] (Mohd Tarmizi *et al.*, 2014; Mohd Tarmizi, 2018a). Dialek Kelantan, dialek Patani dan dialek Terengganu sebaliknya mengekalkan MP \*i (Ajid, 1985; Ruslan, 2011; Mohd Tarmizi, t.t.). Ketiga, vokal \*u sebelum konsonan letupan, geseran, nasal dan sisian menunjukkan perendahan kepada [o]. Perubahan seperti ini turut dikongsi bersama dialek Pahang, dialek Hulu Pahang dan dialek Hulu Tembeling (Mohd Tarmizi *et al.*, 2014; Mohd Tarmizi, 2018a), termasuk dialek Kelantan, dialek Patani, dialek Terengganu dan dialek Hulu Terengganu (Collins, 1983a; Ajid, 1985; Ruslan, 2011; Mohd Tarmizi *et al.*, 2014; Mohd Tarmizi, 2018), walaupun terdapat fonetik yang mengekalkan \*u pada posisi ini khususnya yang mengikuti konsonan nasal misalnya dalam [minuj] “minum”.

### Penyatuan Nasal Akhir

Ciri dialek Melayu Terengganu ialah penyatuan nasal akhir (Ismail, 1973; Asmah, 1977; A. Talib, 1982; Abdul Hamid, 1990; Ajid, 2008). Ciri ini bermaksud \*m, \*n dan \*ŋ muncul hanya sebagai nasal velar. Contohnya \*malam > [malan] “malam”, \*ayam > [ayan], \*ikan > [ikan] “ikan”, \*makan > [makan], \*tulang > [tulan] “tulang”. Faktanya, penyatuan nasal akhir ialah takrif dialek Terengganu. Tanyakan kepada masyarakat awam tentang loghat Terengganu, mereka pasti akan mengajuk kata-kata seperti “makang”, “ikang” dan “malang”, atau mereka akan menyanyikan lagu Iklm (dengan tekanan pada nasal): “maiŋ dan duwə tigə papan, dəʔ s:əðə sa:pa kə malan.”

Serupa dengan dialek di Kuala Dungun dan di Hulu Terengganu, dialek Pasir Raja masih memperlihatkan ciri penyatuan konsonan nasal akhir kepada konsonan nasal velar, atau sekurang-kurangnya begitulah yang kedengaran dalam pertuturan informan yang ditemu bual. Sebagai contoh:

- [tanŋ] “tangan”
- [ləŋ] “lengan”
- [bəlakan] “belakang”
- [piŋŋ] “pinggang”
- [malan] “malam”
- [təŋəl] “tenggelam”
- [kulan] “kolam”
- [ɣajen] “rajin”
- [jayen] “alat menangkap ikan: jaring, pukot”
- [kuceŋ] “kucing”
- [guyen] “goreng”
- [bumbon] “bumbung, atap”
- [lumbon] “lombong”
- [ja:ton] “jantung”
- [ujon] “hujung”
- [ɣəbon] “rebung”

Penyatuan nasal akhir yang wujud di Pasir Raja menjadi bukti tambahan terhadap teori yang diutarakan Mohd Tarmizi (2018a), bahawa ciri khas

dialek Semenanjung timur purba, atau pradialek yang memperantarai MP dengan dialek-dialek semasa, ialah penyatuan nasal akhir MP. Hal ini bermakna fonem nasal akhir MP, iaitu \*m, \*n dan \*ŋ, muncul sebagai \*\*ŋ pada tahap dialek Semenanjung timur purba.<sup>1</sup> Nasal velar akhir ini diretensikan dalam dialek Pasir Raja.

### Penyatuan Diftong

Dialek Pasir Raja tidak memperlihatkan sebarang diftong vokal tinggi suku kata akhir terbuka. Pendiftongan dalam konteks ini bermaksud penambahan geluncuran selepas vokal tinggi akhir sebelum kesenyapan. Ketidadaannya agak menghairankan kerana berbeza dengan dua dialek hulu lain yang bersempadan dengan mukim Pasir Raja, iaitu dialek Hulu Terengganu dan dialek Hulu Tembeling.

Collins (1983a, 1996) dan Mohd Tarmizi (2018a) misalnya mendapati pendiftongan vokal tinggi akhir merupakan ciri khas dialek Hulu Terengganu. Perhatikan jadual di bawah.

**Jadual 2** Pendiftongan vokal tinggi di Hulu Terengganu.

MP	Dialek Melayu Hulu Terengganu
*i	[-ay] ~ [-iy] ~ [-iɤ] ~ [-əy]
*u	[ɔw] ~ [uw] ~ [ɯw] ~ [əw]

[Sumber: Diubah suai daripada Collins (1983a, 1996) dan Mohd Tarmizi (2018a)]

Sebagai contoh:

\*tingi > [tiŋgay] “tinggi”

\*kaki > [kakay] “kaki”

\*gayu > [gayɔw] “garu”

\*kayu > [kayɔw] “kayu”

Collins (1983a, 1996) menemui satu gejala di Hulu Terengganu yang diistilahkan sebagai pendiftongan lanjutan. Gejala ini merujuk penambahan konsonan hentian, iaitu [ʔ], [k] dan [h], selepas geluncuran [y] dan [w]. Perhatikan contoh yang berikut:



**Jadual 3** Contoh pendiftongan lanjutan di Hulu Terengganu.

Makna	Pereh	Pench	Ulu Sat	Tanjung Putat
abu	[abu <sup>w</sup> ]	[abəwʔ]	[abəw <sup>k</sup> ]	[abu <sup>w<sup>h</sup></sup> ]
aku	[aku <sup>w</sup> ]	[akəwʔ]	[akəw <sup>k</sup> ]	[aku <sup>w<sup>h</sup></sup> ]
garu	[gayu <sup>w</sup> ]	[gayəwʔ]	[gayəw <sup>k</sup> ]	[gayu <sup>w<sup>h</sup></sup> ]
beli	[bəli <sup>y</sup> ]	[bələy]	[bələy <sup>k</sup> ]	[bəli <sup>y<sup>h</sup></sup> ]
kiri	[kiɣi <sup>y</sup> ]	[kiɣəy]	[kiɣəy <sup>k</sup> ]	[kiɣi <sup>y<sup>h</sup></sup> ]
mati	[mati <sup>y</sup> ]	[matəy]	[matəy <sup>k</sup> ]	[mati <sup>y<sup>h</sup></sup> ]

[Sumber: Diubah suai daripada Collins (1983a, 1996)]

Mohd Tarmizi *et al.* (2013) dan Mohd Tarmizi (2018a) mendapati pendiftongan lanjutan tidak hanya di Hulu Terengganu, tetapi turut muncul di Hulu Tembeling. Perhatikan Jadual 4 yang berikut:

**Jadual 4** Pendiftongan lanjutan di Hulu Tembeling.

MP	Dialek Melayu Hulu Tembeling
*-m	-ʔ
*-n	-ʔ
*-ŋ	-ʔ

[Sumber: Diubah suai daripada Mohd Tarmizi *et al.* (2013) dan Mohd Tarmizi (2018a)]

Contohnya:

**Jadual 4** Contoh pendiftongan lanjutan dialek Hulu Tembeling.

MP	Dialek Hulu Tembeling
*tajaŋ “tajakam”	[tajaʔ]
*malaŋ “malakam”	[malaʔ]
*hutaŋ “hutan”	[utæʔ]
*hujajaŋ “hujan”	[ujæʔ]
*uɣaŋ “orang”	[uɣaʔ]
*tulaŋ “tulan”	[tulaʔ]

Menurut Mohd Tarmizi (2018a), proses pembentukan pendiftongan lanjutan ini melibatkan perubahan seperti yang berikut:

\*m > mp > m? > ?

\*n > nt > n? > ?

\*ŋ > ŋk > ŋ? > ?

Maklumat yang diperoleh di Pasir Raja menunjukkan kedua-dua pendiftongan di Hulu Terengganu dan Hulu Tembeling tidak muncul. Maksudnya, di Pasir Raja, MP \*i dan MP \*u kekal sebagai [i] dan [u]. Perhatikan contoh di bawah:

[jaɣi] “jari”

[kiɣi] “kiri”

[aɣi] “hari”

[mandi] “mandi”

[cuci] “cuci, basuh”

[kuku] “kuku”

[biɣu] “biru”

[baju] “baju”

[labu] “labu”

[puyu] “ikan puyu”

Begitu juga dengan suku kata akhir tertutup, tidak memperlihatkan sebarang proses pendiftongan. Di kedudukan ini \*i dan \*u mengalami perendahan kepada [e] dan [o] tanpa ada sebarang penambahan segmen geluncuran. Walau bagaimanapun, hal ini terkecuali dalam beberapa lingkungan tertentu, umpamanya \*i dan \*u yang mengikuti nasal. Pada kedudukan ini \*i dan \*u kekal sebagai [i] dan [u], dengan beberapa kekecualian yang menunjukkan \*i > [ɛ] dan \*u > [ɔ]. Contohnya:

[kupi?] “kunit”

[manih] “manis”

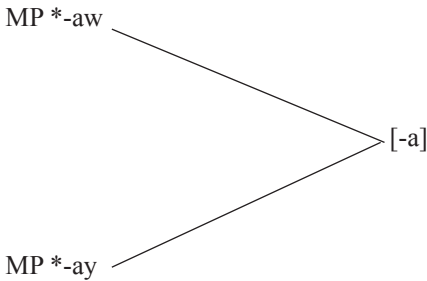
[come] “comel”

[nine?] “nenek”

[n:uɣɛh] “menoreh”

- [kuyɛʔ] “korek”
- [minuŋ] “minum”
- [bəɣaŋūʔ] “berhanyut, menghilir”
- [jəmɔ] “jemur”
- [kutɔ] “kotor”

Kedua, diftong \*aw dan \*ay pula mengalami penyatuan kepada [a]. Proses penyatuan ini adalah seperti di bawah.



Sebagai contoh:

- [ŋ:iga] “mengigau”
- [g:uyə] “bergurau”
- [kəɣba] “kerbau”
- [pula] “pulau”
- [puna] “sejenis burung – *treron vernans griseicapilla*”
- [tupa] “tupai”
- [suŋa] “sungai”
- [pəta] “petai”

Penyatuan diftong \*ay dan \*aw kepada [a] sebenarnya gejala yang sangat umum di pantai timur. Penyatuan ini muncul umpamanya dalam dialek Kelantan di hulu dan hilir, dialek Hulu Terengganu dan pesisir (Collins, 1983a; Ajid, 1985; Mohd Tarmizi, 2018a) dan varian Benta di Hulu Pahang (Mohd Tarmizi, 2019a). Jadi, penyatuan diftong di Pasir Raja membuktikan dialek ini masih berada dalam rangkaian dialek Semenanjung Timur.

### **Pengguguran Konsonan Akhir**

Pengguguran lazimnya melibatkan dua konsonan MP pada posisi akhir kata sebelum kesenyapan. Konsonan yang dimaksudkan ini ialah geseran velar bersuara, \*ɣ, dan sisian, \*l. Pengguguran kedua-dua konsonan turut menyaksikan perubahan nilai vokal yang mengikutinya. Sebagai contoh:

[p:iɰke] “berfikir”

[b:iɰe] “bibir”

[lɛɰe] “leher”

[l:iɰe] “lebar”

[bəɰe] “besar”

[bəkɰe] “bakar”

[təɰo] “telur”

[tɪɰo] “tidur”

[kɪɰɔ] “kotor”

Berdasarkan contoh ini, vokal MP yang mengikuti konsonan geseran velar bersuara dan konsonan sisian memperlihatkan perubahan berikut:

\*i > [e], [ɛ]

\*u > [o], [ɔ]

\*a > [ə]

Cerapan yang lebih terperinci terhadap data terkumpul menunjukkan realisasi [e] ~ [ɛ] dan [o] ~ [ɔ] tidak didasari oleh faktor lingkungan. Dengan kata lain, realisasi ini bersifat sporadik.

### **Nasal Homogenik**

Gejala nasal homogenik yang dikesan wujud dalam dialek Pasir Raja masih mematuhi struktur umum nasal homogenik cabang dialek Melayu Semenanjung Timur khususnya dalam kelompok Kelantan/Hulu Kelantan/Terengganu/Hulu Terengganu/Hulu Sat. Struktur yang dimaksudkan dapat dilihat dalam Jadual 5.

**Jadual 5** Struktur nasal homogenik di Semenanjung Timur.

MP	Kelantan/Hulu Kelantan dan Terengganu/Hulu Terengganu/Patani/Kuala Sat	Pahang, Hulu Pahang dan Hulu Tembeling (kecuali Kuala Sat)
*mp	Øp	mp
*mb	mb	mb
*nt	Øt	nt
*nd	nd	nd
*ɲc	Øc	ɲc
*ɲj	ɲj	ɲj
*ŋk	Øk	ŋk
*ŋg	ŋg	ŋg

[Sumber: Mohd Tarmizi (2018a, 2019a, t.t.)]

Yang berikut ialah contoh yang diperolehi di Pasir Raja:

- [sa:pa] “sampai”
- [tə:paʔ] “tempat”
- [ɣamboʔ] “rambut”
- [limbeʔ] “tilam”
- [mu:təh] “muntah”
- [a:təh] “antah padi”
- [mandi] “mandi”
- [cundon] “condong”
- [kə:ceŋ] “kencing”
- [ka:ceŋ] “kancing”
- [paŋjaŋ] “panjang”
- [tuŋjoʔ] “tunjuk”
- [kəli:keŋ] “kelingking”
- [ka:kaŋ] “kangkang”
- [taŋgɛ] “tangga”
- [puŋgəh] “punggah, angkat”

Contoh ini menunjukkan struktur nasal homogenik di Pasir Raja dapat dirumuskan seperti yang berikut:

- i. NK+suara NK+suara
- ii. NK-suara ØK-suara

N = nasal, K = konsonan letupan, geseran dan letusan [ $\pm$ suara].

Walau bagaimanapun, rumus ini bergantung pada lingkungan fonetik. Rumus (i) terjadi jika segmen nasal hadir sebelum konsonan letupan, geseran dan letusan bersuara; sedangkan rumus (ii) pula berlaku kalau segmen nasal hadir sebelum konsonan letupan, geseran dan letusan tidak bersuara. Maksudnya, pengekalan atau pengguguran segmen nasal bergantung pada ciri konsonan yang mengikutinya.

### **Penyisipan Geseran Velar**

Satu lagi ciri fonologi menarik yang ditemui di Pasir Raja ialah penyisipan geseran velar. Ciri ini merujuk penambahan konsonan geseran velar di antara preposisi \*di yang bergabung dengan kata dasar yang bermula dengan vokal. Penyisipan ini tidak terjadi pada kata dasar yang bermula dengan konsonan. Sebagai contoh:

- [dəyənun] “di sana – agak jauh”
- [dəyulu] “di hulu”
- [dəyile] “di hilir”
- [dəyutan] “di hutan”
- [dəyatah] “di atas”
- [dəyujon] “di hujung”
- [dəyae] “di air/di sungai”

Bandingkan dengan contoh yang berikut:

- [d:uməh] “di rumah”
- [k:əbon] “di kebun”
- [s:unja] “di sungai”

[d:apə] “di dapur”

[l:uwa] “di luar”

[b:ɐwɐh] “di bawah”

Dalam senarai contoh yang pertama, apabila preposisi \*di bergabung dengan kata dasar yang bermula dengan vokal, maka [ɣ] disisipkan. Ada beberapa peringkat proses fonologi yang terlibat di sini:

(i) \*di > [də]

Vokal \*i dalam kata preposisi \*di berubah kepada *schwa*, [ə], menjadi [də].

(ii) [də] + kata dasar yang bermula dengan vokal

[də] + /atas/ → [de atah]

Penyebutan [də atah] dalam dialek Pasir Raja tidak dipisahkan oleh jeda antara [də] dengan [atah]. Jadi, yang wujud ialah [dəatah].

(iii) Penyisipan [ɣ]

Akan tetapi, penyebutan [dəatah] tidak mematuhi kekangan fonotaktik dialek Pasir Raja yang tidak membenarkan geminasi vokal. Penyisipan konsonan diperlukan bagi memastikan geminasi vokal dipisahkan untuk membentuk dua suku kata. Konsonan yang disisipkan ialah [ɣ]. Maka, [dəatah] → [dəɣatah].

Senarai contoh yang kedua yang diberikan di atas tidak menunjukkan penyisipan [ɣ] kerana kata dasar yang bergabung dengan \*di bermula dengan konsonan. Satu soalan yang perlu dibangkitkan ialah mengapakah konsonan [ɣ] yang disisipkan di antara vokal bukannya konsonan lain? Jawapannya terletak pada ciri vokal yang terdapat pada kata preposisi, iaitu [ə]. Dari segi fonetik, [ə] dan [ɣ] berkongsi fitur yang diistilahkan sebagai [+grave]; bandingkan dengan contoh yang menunjukkan gejala penyisipan dalam perenggan di bawah.

Yang menariknya, penyisipan geseran velar dalam frasa preposisi masih belum pernah dikaji bagi dialek Melayu Semenanjung, bahkan

bagi dialek Melayu secara umum. Setakat ini hanya dua jenis penyisipan yang didokumentasikan. Pertama, penyisipan melalui proses pelabialan dan pempalatalan seperti yang terkandung dalam [buwəh] “buah” dan [tiye] “tiang”. Keberadaan [w] dan [y] pada posisi ini dianggap sebagai penyisipan walaupun hanya melibatkan artikulasi sekunder. Kedua, penyisipan *schwa*. Penyisipan ini antara lainnya muncul dalam dialek Pahang. Contohnya [təʔəbaŋ] ~ [təʔəba] ~ [təʔəbã] “terbang” dan [kəʔəba] ~ [kəʔəbɔ] “kerbau” (Collins, 1983b; Mohd Tarmizi *et al.*, 2014; Mohd Tarmizi, 2018a).

Blust (2009, pp. 629–635) memperuntukkan satu subtopik bagi membincangkan aspek penyisipan dalam bahasa Austronesia. Antara yang dibincangkan ialah: (i) *laryngeal epenthesis*, iaitu penyisipan hentian atau geseran glotis; (ii) penambahan geluncuran palatal sebelum \*a awal kata; dan (iii) penyisipan vokal yang memperlihatkan dua bentuk, iaitu penyisipan vokal tambahan (lazimnya *schwa*) di awal kata bagi mengekalkan suku kata yang hilang (seperti dalam contoh dialek Pahang) dan penyisipan vokal sokongan tambahan di akhir bagi memenuhi syarat kekangan suku kata terbuka. Blust tidak pula menyentuh mengenai penyisipan seperti yang ditemui di Pasir Raja.

Penyisipan geseran velar dalam frasa preposisi di Pasir Raja merupakan gejala yang memerlukan penyelidikan yang lebih terperinci. Antara persoalan yang perlu diselidiki lanjut ialah motivasi pembentukan, yakni (i) adakah benar penyisipan [ɣ] dipengaruhi oleh nilai vokal yang mengapitnya seperti yang dinyatakan sebelum ini?; dan (ii) bagaimanakah dapat dijelaskan gejala ini dari segi historis? Kedua-duanya tidak akan ditangani di sini kerana memerlukan artikel yang khusus untuk membicarakannya.

## **KEDUDUKAN DIALEK PASIR RAJA DALAM CABANG DIALEK SEMENANJUNG TIMUR**

Setelah memerikan beberapa ciri fonologi dialek Pasir Raja, tibalah masa untuk meninjau kedudukannya dalam rangkaian dialek pantai timur Semenanjung. Jadi, bahagian ini harus bermula dengan tinjauan ringkas mengenai dialek perantara yang menghubungkan MP dengan dialek semasa di pantai timur. Mohd Tarmizi (2018a) merekonstruksi pradialek hulu Semenanjung timur menggunakan kaedah rekonstruksi dalaman (Fox, 1995).



Pradialek ini memperlihatkan dua ciri yang sangat khas, iaitu penyatuan nasal akhir dan pengekalan vokal tinggi pada posisi suku kata praakhir. Kedua-duanya tersebar secara meluas dalam dialek semasa yang dituturkan di kawasan hulu di pantai timur Semenanjung dengan pelbagai variasi realisasi fonetik. Walaupun bervariasi, dialek-dialek tersebut masih membentuk rangkaian dialek Melayu hulu Semenanjung Timur. Selain sistem linguistik, rangkaian dialek ini turut dilatarbelakangi panorama geografi dan sejarah yang turut menunjukkan kedekatan hubungannya.

Persoalannya, adakah dialek Pasir Raja boleh dikatakan sebagai termasuk dalam rangkaian dialek Melayu hulu Semenanjung Timur?

Dari segi geografi, dialek ini boleh dipertimbangkan. Kedudukannya bersebelahan dengan Hulu Terengganu dan Hulu Tembeling. Jarak yang menghubungkannya dengan kawasan yang kedua ini agak jauh sedikit kerana dipisahkan oleh kawasan yang berbukit. Akan tetapi, hal ini tidak pernah menjadi penghalang kepada penduduk Pasir Raja untuk bermalam di Hulu Tembeling.

Dari segi sejarah, sama ada sejarah lisan mahupun dokumen bertulis, terdapat bukti yang menyokongnya; antaranya termasuklah Buyong (1972). Bukti ini menegaskan keakraban Hulu Tembeling, Pasir Raja dan Hulu Terengganu khususnya ketika kegiatan penentangan penjajah di Pahang. Sosok yang berperanan sebagai aktor sejarah yang menyatukan semua kawasan ini ialah para pejuang Pahang seperti Tok Gajah dan Mat Kilau. Dikisahkan ketika bertempur dengan British di Kuala Tembeling, mereka mundur lalu memudiki Sungai Tembeling untuk membina kubu pertahanan di Hulu Tembeling. Mereka terus sahaja bergerak ke hulu, merentas beberapa legeh dan hutan untuk tiba di Pasir Raja, sebelum langsung ke Hulu Terengganu dan ke Kelantan.

Bagaimanakah pula dengan faktor linguistik? Berdasarkan ciri fonologi yang telah dibincangkan, didapati refleksi pradialek hulu Semenanjung timur masih wujud dalam dialek Melayu di Pasir Raja. Ciri pertama ialah pengekalan vokal tinggi dalam suku kata praakhir. Ciri ini cukup jelas persamaannya dengan dialek Hulu Tembeling, dialek Hulu Terengganu dan dialek Hulu Kelantan.

Ciri kedua ialah penyatuan nasal akhir. Ciri ini agak rumit. Maklumat yang ada menunjukkan kedekatan Pasir Raja dengan Hulu Terengganu dan dengan dialek di kawasan pesisir. Akan tetapi, persepsi umum orang di Pasir Raja dan orang di Kuala Dungun ialah dialek Melayu di hulu Sungai Dungun lebih dekat dengan dialek Hulu Tembeling. Masalahnya, ciri

penyatuan nasal akhir tidak boleh menjadi bukti bagi mengesahkannya. Jadi, apakah bukti linguistik yang ada?

Salah satu bukti linguistiknya ialah penggunaan kata [awo?] “ungkapan membenarkan: ya, betul, benar”. Selain itu, beberapa ciri morfologi dan morfosintaksis dialek Pasir Raja memperlihatkan persamaan dengan Hulu Tembeling, Hulu Pahang dan Pahang secara umum. Misalnya, perubahan vokal dalam kata preposisi \*di kepada [də]. Selain itu, kewujudan partikel [ɲə] sebagai penanda pasif juga memperlihatkan persamaan antara dialek-dialek ini.

Walau bagaimanapun, ada beberapa hal yang perlu dipersoalkan. Realisasi penyatuan nasal akhir di Pasir Raja umpamanya agak bercampur baur antara dapatan temu bual item demi item dengan pertuturan alamiah. Dapatan temu bual menunjukkan penyatuan nasal akhir. Barangkali informan mahu menegaskan identiti mereka sebagai orang Terengganu dan pengaruh kontak dialek sehingga mewujudkan akomodasi pertuturan.

Cerapan terhadap pertuturan alamiah pula mendapati keadaan yang lain. Yakni hakikat yang sebenarnya bukanlah penyatuan nasal akhir, tetapi penambahan konsonan hentian, yang kadangkala kedengaran dan kadangkala tidak, bagi menggantikan nasal tersebut. Penggantian nasal kepada konsonan hentian seperti ini membayangkan hubungan Pasir Raja yang lebih menghalu ke arah Hulu Tembeling. Namun begitu, data yang ada sangat tidak kukuh untuk menarik kesimpulan seperti ini.

Sehubungan dengan itu, dari aspek pengelompokan, kesimpulan yang dapat dibuat ialah dialek Pasir Raja berbeza dengan dialek Terengganu di pesisir dalam banyak ciri fonologi. Dialek ini lebih dekat dengan dialek yang terdapat di kawasan hulu pantai timur Semenanjung seperti dialek Hulu Terengganu, dialek Hulu Tembeling dan dialek Hulu Kelantan khususnya dalam aspek pengekalan vokal tinggi pada posisi suku kata praakhir.

## **KESIMPULAN**

Perbincangan tentang ciri fonologi dan pengelompokan dialek Pasir Raja membolehkan hanya dua kesimpulan dikemukakan. Pertama, tidak dinafikan ciri fonologi dialek Pasir Raja memperlihatkan kelainan. Akan tetapi, kelainan ini masih tidak menyimpang daripada ciri fonologi dialek di kawasan hulu pantai timur Semenanjung: kewujudan vokal [ɛ] sebagai realisasi \*a dan pengekalan vokal tinggi MP menyamai dialek Hulu

Terengganu; penyatuan nasal akhir ialah retensi pradialek purba serupa dengan dialek Terengganu di pesisir. Ciri fonologi khas Pasir Raja hanya penyisipan geseran velar dalam kata preposisi. Akan tetapi, ciri ini pula menyamai gejala di Hulu Pahang dan Hulu Tembeling.

Kedua, analisis ciri fonologi yang diperkuat dengan fakta geografi dan sejarah menunjukkan dialek Pasir Raja masih tercakup di bawah cabang dialek Semenanjung Timur, yakni di bawah payung dialek Melayu hulu Semenanjung Timur. Maka, model rajah pohon yang dikemukakan dalam Mohd Tarmizi (2018a) memerlukan sedikit modifikasi.

Perbincangan artikel ini juga memperlihatkan dialek Pasir Raja memerlukan penelitian yang lebih terperinci khususnya terhadap aspek morfofonologi dan morfosintaksis. Beberapa ciri dalam kedua-dua aspek ini menunjukkan kemungkinan penemuan menarik yang membolehkan pengelompokan lebih teliti dilakukan. Umpamanya penyisipan geseran velar dalam kata preposisi dan penggunaan beberapa partikel yang berperanan sebagai penanda pasif (yang tidak disentuh dalam artikel ini) yang setakat artikel ini ditulis hanya muncul di hulu Sungai Dungun.

## NOTA

1. Penggunaan lambang asterik ganda, iaitu (\*\*), adalah untuk membezakan dialek Semenanjung Timur purba dengan MP yang hanya menggunakan asterik (\*).

## PENGHARGAAN

Makalah ini terhasil daripada projek penyelidikan berjudul Dialek Melayu Hulu Terengganu di Pasir Raja: Ciri Fonologi dan Hubungannya dengan Dialek Melayu Cabang Semenanjung Timur (kod S/O 14266). Pengkaji mengucapkan penghargaan dan jutaan terima kasih kepada Universiti Utara Malaysia kerana membiayai penyelidikan tersebut.

## RUJUKAN

- A. Talib Ismail. (1982). Tinjauan Ringkas Fonologi Dialek Terengganu Pantai. Naskah.
- Adelaar, K. A. (1992). *Proto-Malayic: The Reconstructions of Phonology and Parts of Its Morphology and Lexicon*. Pacific Linguistics series. Canberra: The Australia National University.

- Ajid Che Kob & Mohd Tarmizi. (2009). Dialek Melayu Pahang: Tinjauan di Sungai Jelai. *Jurnal Persatuan Linguistik*, 9, 61–76.
- Ajid Che Kob. (1985). *Dialek Geografi Pasir Mas*. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Ajid Che Kob. (2008). Subklasifikasi Dialek Melayu Patani-Kelantan-Terengganu: Satu Analisis Kualitatif. *Jurnal Melayu*, 3, 12–22.
- Anderbeck, K. R. (2008). *Malay Dialects of the Batanghari River Basin (Jambi, Sumatera)*. SIL e-book. SIL International. Akses daripada <https://www.sil.org/resources/publications/entry/9245>
- Andersen, H. (1988). Centre and Periphery: Adoption, Diffusion, And Spread. Dlm. J. Fisiak (ed.), *Historical Dialectology: Regional and Social*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Asmah Haji Omar. (1977). *Kepelbagaian Fonologi Dialek-dialek Melayu*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Asmah Haji Omar. (1985). *Susur Galur Bahasa Melayu*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Asmah Haji Omar (1995). *Rekonstruksi Fonologi Bahasa Melayu Induk*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Blust, R. (2009). *The Austronesian Languages. Pacific Linguistic Series*. Canberra: The Australia National University.
- Brown, C. C. (1935). Terengganu Malay. *JMBRAS*, 13(3), 1–111.
- Buyong Adil. (1972). *Sejarah Pahang*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.
- Chambers, J. K. & Trudgill, P. (1998). *Dialectology*. Edisi kedua. Cambridge: Cambridge University Press.
- Collins, J. T. & Naseh Hassan. (1981). Kajian dialek Ulu Terengganu: Pemetaan dan Kesimpulan Awal. *Akademika*, 18, 1–35.
- Collins, J. T. (1983a). *Dialek Ulu Terengganu*. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Collins, J. T. (1983b). Dialek Pahang: Rangka Pengenalan. *Jurnal Dewan Bahasa* 27, 7–29, 99–118.
- Collins, J. T. (1985). Dialek Melayu Pulau Tioman dan Rekonstruksi Bahasa Melayu Purba. *Dewan Bahasa*, 5, 369–383.
- Collins, J. T. (1993). Penyelidikan Dialek Melayu di Malaysia: Isu dan Perspektif. *Jurnal Dewan Bahasa*, 37, 580–602.
- Collins, J. T. (1996). *Khazanah Dialek Melayu*. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Collins, J. T. (1998). Bahasa Melayu Hulu Tembeling: Menjejaki Sejarah Semenanjung. *Jurnal Dewan Bahasa*, 2, 145–157.
- Collins, J. T. (2016). *Wibawa Bahasa: Kepiawaian dan Kepelbagaian* (Edisi kedua). Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.

- Dodsworth, R. (2017). Migration and Dialect Contact. *Annual Review of Linguistics*, 3, 331–346. Akses daripada DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-linguistics-011516-034108>
- Fox, A. (1995). *Language Reconstruction: An Introduction to Theory and Method*. Oxford: Oxford University Press.
- Ismail Hussein. (1973). Malay Dialects in Malay Peninsula. *Nusantara*, 3(1), 69–79.
- Le Page, & Tabouret-Keller, Andre. (1985). *Acts of Identity: Creole-Based Approaches to Language and Ethnicity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mahsun. (1995). *Dialektologi Diakronis: Sebuah Pengantar*. Jogjakarta: Universitas Gadjah Mada Press.
- Miksic, J.N. (1978). Archeology and Palaeogeography in the Straits of Malacca. In Karl L. Hutterer (ed.). *Economic Exchange and Social Interaction in Southeast Asia: Perspective from Prehistory, History, and Ethnography*, pp.155–175. Ann Arbor: Center for South and Southeast Asian Studies, The University of Michigan.
- Mohd Tarmizi Hasrah *et al.* (2011). Variasi dialek Pahang: Keterpisahan Berasaskan Aliran Sungai. *Jurnal Melayu*, 5, 315–332.
- Mohd Tarmizi Hasrah, Rahim Aman & Shahidi A.H. (2013). Inovasi dan retensi dalam dialek Hulu Tembeling. *Gema OnlineTM Journal of Language Studies* 13(3), 25–35.
- Mohd Tarmizi Hasrah, Rahim Aman & Shahidi A.H. (2014). *Fosil Dialek Hulu Pahang*. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Mohd Tarmizi Hasrah. (2018a). Analisis Sejarah dan Perkembangan Fonologi Dialek Melayu di Bahagian Timur Semenanjung Malaysia (Tesis doktor falsafah tidak diterbitkan) Pusat Pengajian Ilmu Kemanusiaan, Universiti Utara Malaysia).
- Mohd Tarmizi Hasrah (2018b). Dialek Melayu Hulu dan Hilir di Semenanjung Malaysia. *Jurnal Bahasa*, 18(1), 65–102.
- Mohd Tarmizi Hasrah. (2018c). Dialek Melayu di Hulu Kelantan: Sebuah laporan awal. *Jurnal Bahasa* 18(2), 219–252.
- Mohd Tarmizi Hasrah. (2019a). Penasalan Vokal dalam Dialek Melayu Hulu Pahang. *Jurnal Bahasa*, 19(2), 199–230
- Mohd Tarmizi Hasrah. (2019b). *Dialek Melayu di Hulu Dungun: Laporan Awal*. Artikel yang dibentangkan dalam Seminar Linguistik Kebangsaan (SLiK) 2019 di Pusat Penyelidikan Langkawi, Kampus Tuanku Abdul Halim Mu'adzam Shah, Universiti Kebangsaan Malaysia pada 16 – 17 Oktober 2019. Anjuran Persatuan Linguistik Malaysia.
- Mohd Tarmizi Hasrah. (t.t.a). Nota Kajian Lapangan Beladau Selat.
- Ruslan Uthai. (2011). *Keistimewaan Dialek Patani*. Bangi: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.

- Shahidi A. H. (2009). Alternasi dalam Fonologi Subdialek Kedah Utara. *Jurnal Bahasa*, 9(2), 302–325.
- Trudgill, P. (2011). *Sociolinguistic Typology: Social Determinants of Linguistics Complexity*. Oxford: Oxford University Press.
- Zaharani Ahmad. (1993). *Fonologi Generatif: Teori dan Penerapan*. Kuala Lumpur: Dewan Bahasa dan Pustaka.

Diperoleh (*received*): 18 September 2020

Diterima (*accepted*): 24 November 2020